

Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii

Bezm-i Alem Valide Sultan Camii Mihrap

Divriği Şifahane Kapısı

Üsküdar Atik Valide Sultan Camii

Kayseri Döner Kümbet

OSMANLI MİMARİSİNDE HANIM SULTAN CAMİLERİ

Tolga BOZKURT*

İslâmiyet'te kadının saygın konumuna binâen Türk-İslâm mimarisinde hanım sultanlar, devlet adına yaptırılan büyük ölçekli imar faaliyetlerine birer bânî (yaptıran) olarak katılmışlardır.

□ Tarihte, kadınların saray yönetiminde ve hatta bazı siyasî kararlar üzerinde etkin rol oynadıkları bilinmektedir. İslâmiyet'te kadının saygın konumuna binâen Türk-İslâm mimarisinde hanım sultanlar, devlet adına yaptırılan büyük ölçekli imar faaliyetlerine birer bânî (yaptıran) olarak katılmışlardır. Billhassa saray içinde iktidar sahibi olan hanım sultanların kendi adlarına inşa ettirdikleri külliye programlarında cami, medrese, dârülkurrâ gibi dinî kurumların yanında imaret-aşevi ve dârüşşifâ türü hayır yapılarına da yer vererek İslâm yolunda hizmet ettiklerini ve bu sayede halk tabanındaki saygınlıklarını arttırdıklarını görüyoruz. Burada kapsam dışı tutulmakla birlikte, saray dışından bazı kadın bânîlerin de maddî güçleri oranında imar faaliyetlerine katıldıklarını belirtmek gerekir.

Türk sanat tarihi üzerine yapılan son araştırmalar ka-

dın patronajının kendine özgü bir alan teşkil ettiği ve kadın bânîlerin Selçuklular'dan itibaren Anadolu Türk-İslâm mimarlığında faâl oldukları sonucunu ortaya koymaktadır. Yöneticilerin zevceleri, valide ve kızlarının teşkil ettiği hanım sultan ekolünün özellikle Osmanlı döneminde daha kurumsal bir saray geleneği haline dönüştüğü söylenebilir ki, imparatorluğun en parlak çağı olan 16. yüzyılda inşa edilen hanım sultan külliyesi ihtişamlarıyla dikkat çekmektedir. Saray hiyerarşisi içinde, tıpkı diğer padişah ve vezir yapılarında olduğu gibi hanım sultanların da kendi adlarına finanse ettikleri vakıf yapılarının inşa sürecinde, hassa mimarları üzerinde yönlendirici oldukları ve yapım faaliyetlerinin aksamadan devamı hususunda hassasiyet gösterdikleri bilinir. Özellikle Selçuklu çağında, kadınlara atfedilen belirli yapıların süsleme programları

kompozisyon çeşitliliği bakımından belirli bir estetik duyarlılığı yansıtır.

Sayıları kırkı bulan Selçuklu dönemi kadın bânîlerinin inşa ettirdikleri yapı tipleri arasında, askerî ve idarî binalar hariç, ticarî yapılara kadar uzanan farklı türlerde çok sayıda mimarî eserin var olduğu dikkat çeker. Selçuklu devri kadın bânîleri arasında, Sultan I. Alâeddin Keykûbad'ın eşi ve Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in annesi olan Mahperi Hatun'un ayrı bir yeri vardır. Aslen hıristiyan kökenli olan Mahperi Hatun, Alâeddin Keykûbad'ın ölümünün (1237) ardından Müslümanlığı seçerek "valide sultan" mertebesine yükselmiştir. Mahperi Hatun'un Kayseri'de cami, türbe, hamam ve medreseden oluşan meşhur Huand/Hunat Hatun Külliyesi 1237-1238 tarihli'dir. Derinlemesine yönelen köşklü tipteki caminin taç kapısı üzerindeki inşa kitabesinde "safvet ed-dünya ve'd-din Mahperi Hatun" ibaresine yer verilmiştir. Mahperi Hatun'un Kayseri'deki külliyesinin dışında, ölen eşi I. Alâeddin Keykubad'ın ticaret politikasını devam ettiren bir anlayışın ürünleri olarak yaptırdığı Tokat-Zile yolundaki Hatun Hanı (1238-1239), Yozgat-Akdağmadeni'nde Çiçilli Sultan Hanı (1239) gibi menzil yapılarıyla başkent Konya ve Kayseri ile Sinop limanı arasındaki kervan yolunu canlandırdığı anlaşılmaktadır.

Ortaçağ Türk döneminin en göz alıcı yapıtlarında birisi de hiç şüphesiz, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Selçuklular'a bağlı bir uç beyliği olan Mengücekliler'e ait 1228-1229 tarihli Divriği Ulu-camii ve Dârüşşifâsı'dır. Cami, Mengüceklî Beyi Ahmed Şah tarafından yaptırılırken, camiye kible duvarından bitişik vaziyetteki dârüşşifânın bânîsi, Erzincan Beyi Fahreddin Behramşah'ın kızı ve Mengüceklî Beyi Ahmet Şah'ın eşi olan Turan Melek'tir. Yapı, üçüncü boyutu yakalarcasına tasvir edilen bitki figürlü taş süslemeleriyle, Selçuklu çağı için barok bir karakter yansıtmaktadır. Dârüşşifâ'nın batıya bakan gotik görünlü taç kapısında yer alan, bugün oldukça tahrip olmuş iki insan portresinin Divriği Külliyesi'nin bânîleri Ahmed Şah ile eşi Turan Melek'e ait olduğu düşünülmektedir.

Divriği Ulucamii ve Dârüşşifâsı'nın özgün taş plastik süslemelerini hatırlatan bir diğer örnek de Sultan I. Alâeddin Keykûbad'ın kızı Şah Cihan Hatun adına yaptırılan Kayseri Döner Kümbet'tir (1276). Kare plânlı bir altlığın üzerinde on ikigen gövde ve konik külahla örtülü olan Döner Kümbet, Orta Asya göçer çadırını hatırlatan kütle biçimlenişinin yanında taş süsleme kompozisyonlarıyla dikkat

çeken anıtsal bir mezar yapısıdır. Türbe cephesinde geometrik geçmeler ve hayat ağacı motifleriyle birlikte aslan ve çift başlı kartal figürlerine yer verilmiştir. Divriği Ulucamii ve Kayseri Döner Kümbet'te rastlanılan süsleme kompozisyonları stilistik özellikleri bakımından, kadın bânîlerin yapılarına has belirli bir estetik duyarlılığın ifadesidir. Bu noktadan hareketle Selçuklu sarayındaki kadın bânîlerin sanatçılar üzerinde yönlendirici olduğunu iddia edebiliriz. Selçuklu dönemi yazılı kaynaklarının yetersizliğinin aksine Osmanlı dönemi vakıf kayıtları ve kronikler hanım sultanların imar faaliyetlerindeki etkisi hakkında daha aydınlatıcı bilgi vermektedir.

Erken Osmanlı döneminden, Sultan I. Murad'ın annesi Nilüfer Hatun'un anısına yaptırılan Bursa-İznik Nilüfer Hatun İmaret'i'nden (1388-1389) başka, doğrudan bir hanım sultan tarafından inşa ettirilen ilk örnek Edirne'deki Sitti Şah Sultan Camii'dir. Fatih Sultan Mehmed'in zevcelerinden Sitti Şah Sultan tarafından yeni baştan yaptırılan caminin 1482 tarihli kitabesinde; "Bu mübarek makamın binasını, büyük sultan, sultanoğlu sultan, fetihler babası Sultan Bayezid Han'ın devletli günlerinde, -Allah onun (devletini) iyilikle ve hayırla dâim kılsın- zamanın kadınlarının taçlarının incisi, Dulkadiroğlu Süleyman'ın kızı Sitti Şah, 889 yılında muhkem (sağlam) kıldı" denilmektedir.

II. Bayezid döneminde başkent İstanbul dışında inşa ettirilen sultan külliyelerinden birisi de Tokat'ta, II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun'un ruhunu şâd etmek üzere yaptırılmıştır. Kitabesine göre 1485'te ibadete açılan Tokat Hatuniye (Meydan) Camii'nden başka, II. Beyazid'in eşi Hüsn-i Şah Sultan tarafından Manisa'da inşa ettirilen 1490 tarihli Hatuniye Külliyesi cami, medrese, imaret ve sıbyan mektebinden meydana gelmektedir. II. Bayezid dönemi hanım sultan camilerinin tamamı merkezi kubbeli klâsik Osmanlı uygulamaları arasında değerlendirilir.

Manisa'daki bir diğer hanım sultan yapısı da Yavuz Sultan Selim'in zevcesi ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan tarafından Hassa Mimarbaşı Acem Ali'ye sipariş edilen Sultan Camii ve Külliyesi'dir (1522). Hafsa Valide Sultan'ın kendisine de şifa verdiği rivayet edilen ünlü mesir macunu, her yıl geleneksel olarak düzenlenen festivalde Sultan Camii'nin minarelerinden halka saçılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Kanûnî Sultan Süleyman devrinde ulaştığı yüksek refah seviyesi hanım sultan vakıflarına da yansımıştır ki, 16. yüzyılın ikinci yarısında kadın bânîlerin yaptırdığı camiler bugün

Saray hiyerarşisi içinde, tıpkı diğer padişah ve vezir yapılarında olduğu gibi hanım sultanların da kendi adlarına finanse ettikleri vakıf yapılarının inşa sürecinde, hassa mimarları üzerinde yönlendirici oldukları ve yapım faaliyetlerinin aksamadan devamı hususunda hassasiyet gösterdikleri bilinir.

de İstanbul'un göz alıcı simge yapılarıdır. Kanûnî'nin zevcesi Haseki Hürrem Sultan, popüler tarihin bakış açısıyla, harem içinde çevirdiği entrika ve iktidar hırsıyla tanıtılırken İstanbul, Mekke, Medine ve Edirne'de yaptırdığı hayır eserleri çoğu kez bir kenara bırakılır. Hürrem Sultan'ın İstanbul'un Fatih semtinde, eski adıyla Avratpazarı'nda yer alan külliyesi, Mimar Sinan'ın Hassa Mimarbaşı olarak ortaya koyduğu ilk büyük ölçekli sultan yapısıdır. Sinan bundan önce 1537'de, Kanûnî'nin kız kardeşi ve Sadrazam Lütfi Paşa'nın zevcesi Şah Sultan için, İstanbul Eyüp'te Sümbülî Tekkesi'ne ilave olarak düz ahşap tavanlı, mütevazı bir cami inşa etmiştir. Haseki Camii ise 1538-1539'da önce tek kubbeli olarak inşa edilmiş ve 1612-1613 yıllarında yanına bir kubbe daha eklenmek suretiyle genişletilmiştir.

Kanûnî'nin Hürrem Sultan'dan olma çok sevdiği kızı ve Veziriâzam Rüstem Paşa'nın hanımı Mihrimah Sultan da validesi gibi hayır işlerinde oldukça cömert bir vakıf kurucusudur. Üsküdar (1547) ve Edirnekapı (1563-1571) Mihrimah Sultan camileri, Mimarbaşı Sinan'ın ideal ibadet mekânı arayışları içerisinde önem arz eden büyük programlı külliye yapıları olmanın yanında, konumları itibarıyla de şehrin kara ve deniz silüetlerinde belirgin unsurlardır.

Üsküdar (1547) ve Edirnekapı (1563-1571) Mihrimah Sultan camileri, Mimarbaşı Sinan'ın ideal ibadet mekânı arayışları içerisinde önem arz eden büyük programlı külliye yapıları olmanın yanında, konumları itibarıyla de şehrin kara ve deniz silüetlerinde belirgin unsurlardır.

Klâsik dönemde, adı perde arkasında kalan bir diğer kadın bâni de Kanûnî'nin gözdelelerinden Gülfem Hatun'dur. Gülfem Hatun'un Üsküdar'da yaptırdığı cami, kervansaray, imaret ve mektepten müteşekkil külliyesinin 1542 tarihli vakfiyesi Ebusuud Efendi'nin imzasını taşır. Gülfem Hatun Vakfı'na ait yapılardan ne yazık ki sadece cami, 1869 yangınından sonra tamamen yenilerek günümüze ulaşabilmiştir.

Hanım sultanların bayındırlık alanındaki hayırları, başkent İstanbul'da 16. yüzyıldan sonra da kesintisiz sürmüştür. 1597'de III. Murad'ın eşi Safiye Sultan tarafından inşasına başlanan Eminönü Yeni Camii, ancak 1663'te yine bir hanım sultan, IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Valide Sultan'ın gayretleriyle tamamlanabilmiştir. Eminönü Yeni Camii, Şehzade ve Sultan Ahmed camilerine benzer tarzda, dört yönden birer yarım kubbeyele genişletilen merkezî kubbeli plan şemasıyla İstanbul'un en büyük ölçekli hanım sultan camisidir.

Boğazın Anadolu yakasında, Mihrimah Sultan/İskele Camii'nden sonra sırasıyla; II. Selim'in eşi ve Sultan III. Murad'ın annesi olan Nurbânu Valide Sultan tarafından yaptırılan Atik Valide Sultan Camii (1570-1579) ve I. Ahmed'in eşi, IV. Murad ve Sultan İbrahim'in annesi olan Kösem/

Mahpeyker Valide Sultan'a ait Çinili Cami (1640) gibi 16. ve 17. yüzyıl yapıları ile Üsküdar, hanım sultan camilerine ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. Sultan IV. Mehmed'in hanımı, II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi Gülnûş Emetullah Valide Sultan tarafından yaptırılan 1708-1710 tarihli Üsküdar Yeni Valide Camii, Lâle Devri öncesinde klâsik üslûbun genel hatlarıyla sürdürüldüğü bir uygulamadır. Beylerbeyi'nde, Sultan I. Abdülhamid tarafından validesi Şermî Rabiâ Sultan'ın ruhunu şâd etmek üzere inşa ettirilen Hamid-i Evvel Valide Camii ise 1778 yılında ibadete açılmış barok üslûpta bir boğaz camisidir.

Avrupa yakasında, İstanbul'un sembol yapılarından 1855 tarihli Dolmabahçe Camii, Bezm-i Âlem Valide Sultan tarafından yaptırılmaya başlanmış, ancak vefatıyla oğlu Sultan Abdülmecid tarafından tamamlanmıştır. Cami, batılı üslûp etkilerinin hakim olduğu bir diğer geç dönem örneğidir.

Osmanlı sarayının son döneminde, kendini hayır işlerine adayan bir diğer kadın bâni de Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'dır. Pertevniyal Valide Sultan'ın Aksaray'da inşa ettirdiği 1869-1871 tarihli camisi geç Osmanlı mimarisinin en bilindik eklektik yapılarından. Pertevniyal Valide Sultan'ın ayrıca, gördüğü bir rüya sonrasında, o tarihlerde Konya'da yangın geçirmiş "Şeyh Ahmed Efendi Camii" veya halk arasında "Fevkânî Camii" olarak da bilinen yapının yerine, yine eklektik özellikleriyle dikkati çeken bugünkü Aziziye Camii'nin yeniden

inşası için büyük maddî yardımda bulunduğu rivâyet edilir.

Türk-İslâm tarihinde iktidar sahibi kadınların hayır eseri yaptırmaya devam ettirdikleri bir nevi "âdet" in Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına kadar devam ettirildiğini görüyoruz. Burada belli başlı yapılarıyla zikrettiğimiz hanım sultanların Osmanlı mimarlığı içinde büyük yapı patronları olarak karşımıza çıkması, onların devlet işlerinde ve özellikle de sosyal alanda belirli ilgi ve sorumluluk sahalarına sahip olduklarını düşündürüyor. Hanım sultanlar için toplum yararına bir hayır eseri veya cami yaptırmalarının önemli bir güç gösterisi ve prestij sağlayıcı unsur olduğu da açıktır. Özellikle valide sultanların hayatları süresince yaptırmaya şansı erişemedikleri yahut yarım kalan külliyelerinin de bizzat tahta geçen oğulları tarafından bir vasiyet olarak addedildiği ve validelerinin ruhunu şâd etmek üzere yaptırıldıkları veya tamamlandıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı mimarlığında hanım sultan camilerinin tıpkı erkek bânîlerin yapılarında olduğu gibi hassa mimarları tarafından devrin genel mimari üslûbu içinde tasarlandıklarını söyleyebiliriz. ■

K A Y N A K L A R

- Ülkü Bates, "Womens as Patrons of Architecture in Turkey", Women in the Muslim World, ed. L. Beck and N. Keddie, Cambridge 1978, s. 243-260.
- Aynur Durukan, "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler" VD (1998), sayı: XXVII, s. 15-36.
- Gülnû Necipoğlu, The Age of Sinan Architectural Culture in the Ottoman Empire, London, 2005.
- Mahmut Ak, "Vakıf Kurucusu Bir Hanım Mihrimah Sultan", VD (2006) Vakıf Medeniyeti Yılı Özel Sayısı, s.80-87.
- Tahsin Özcan, "Vakıf Şehidi Bir Saraylı: Gülfem Hatun", VD (2006) Vakıf Medeniyeti Yılı Özel Sayısı, s.94-98.